

ԱՅԼԱԽՈՒՄԻ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻ ՈՒԺԳՆԱՑՄԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (1968-1978 ԹԹ.)

Շահեն Հարությունյան

ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի հայցորդ

ՀՀ, Երևան, Արմավյան 52

Էլ. հասցե՝ Sh.harutyunyan.edu@gmail.com

ORCID: 0009-0007-8494-1113

Հոդվածը ներկայացվել է 23.01.2024, գրախոսվել է 06.02.2024, ընդունվել է տպագրության 25.04.2024

DOI: 10.53548/0320-8117-2024.1-95

Ամփոփում

Խորհրդային Հայաստանում 1968-78 թթ. սկսվեց այլախոհական շարժման երկրորդ շրջանը: Այս ժամանակահատվածում ձևավորված այլախոհական կազմակերպությունները ևս շարունակում էին պայքարել ազգային հարցերը լուծելու համար, որոնց թվում էին հողային պահանջատիրությունը, Հայոց ցեղասպանության մասին բարձրաձայնումը: Սակայն այս շրջանում առավել քան ընդգծվում էին Հայաստանի անկախության վերականգնման համար պայքարի գաղափարախոսությունն ու առաջնությունը: Ուշագրավ է, որ կազմակերպված բնույթ էր ստանում նաև մարդու իրավունքների պաշտպանության համար մղվող պայքարը, որը լայնորեն տարածվում էր ԽՍՀՄ-ի հանրապետություններում:

1968-78 թթ. ստեղծված կազմակերպություններն ամբողջացնում էին հայկական այլախոհության գաղափարական ուղղությունները: Այս կազմակերպություններն իրենց որոշ ազդեցությունն ունեցան ԽՍՀՄ-ի փլուզման գործընթացներում: Հայկական այլախոհությունը, հիմնականում արտացոլելով հայ հայրենասիրական շրջանակներում առկա տրամադրություններն ու գաղափարները, մաս էր կազմում ԽՍՀՄ-ի ամբողջ տարածքում ընթացող այլախոհական շարժումների:

Բանալի բառեր՝ այլախոհություն, Հայաստանի անկախություն, Հայոց ցեղասպանություն, «Հանուն Հայրենիքի խումբ», «Հայաստանի վերամիավորման միություն», «Հայաստանի հելսինկյան խումբ», «Հայ երիտասարդների միություն»:

Ներածություն

1960-ական թվականների սկզբից ամբողջ Խորհրդային Միությունում սկիզբ առած այլախոհությունից ու այլախոհական շարժումներից անմասն չմնաց Խորհրդային Հայաստանը: Այլախոհությունը լայն տարածում ստացավ հայ հասարակության հայրենասիրական և ազատատենչ շրջանակներում, որոնք այս կամ այն կերպ հակադրվեցին Խորհրդային իշխանություններին և նրանց վարած քաղաքականությանը: Ինչպես Խորհրդային բոլոր հանրապետություններում, որտեղ կային այլախոհական շարժումներ, այդպես էլ Խորհրդային Հայաստանում ձևավորված այլախոհությունն ուներ իր

առանձնահատկությունները¹: Սկզբնական շրջանում Խորհրդային Հայաստանում այլախոհությունը հիմնականում դրսևորվում էր հակաթուրքական տրամաբանության սահմաններում: Հայ հայրենասիրական շրջանակները բարձրացնում էին Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող հարցեր, ինչպես նաև առաջ քաշում հայկական հողերի՝ հիմնականում Նախիջևանի և Ղարաբաղի, Խորհրդային Հայաստանին վերամիավորման պահանջը: Սակայն ժամանակի ընթացքում այլախոհական մտքի զարգացումից և գաղափարական ամրապնդումից հետո հայկական այլախոհական շրջանակներում առաջ եկավ Հայաստանի անկախության և հայ ժողովրդի ազատության համար պայքարը, որն առանցքային դեր և նշանակություն ունեցավ 1960-80-ական թթ. այլախոհական պայքարի ընթացքում: Այլախոհության գաղափարական ամրապնդման, ինչպես նաև շարժումներն առավել համակարգված ու նպատակային դարձնելու համար կարևոր նշանակություն ուներ այլախոհական կազմակերպությունների և կառույցների առաջացումը: Այլախոհական կազմակերպությունները հստակ սահմանեցին իրենց նպատակները, կազմեցին ծրագրեր և կանոնադրություններ, որոնց շնորհիվ, այլախոհական անհատական դրսևորումներին զուգահեռ, ասպարեզ իջավ առավել կազմակերպված բնույթ ունեցող պայքարը: Թեև այլախոհական անհատական դրսևորումները շարունակվեցին մինչև ԽՍՀՄ-ի փլուզումը, այնուամենայնիվ, այդ կազմակերպությունների առաջացումից և ծավալված գործունեությունից հետո հիմնականում պայքարի կազմակերպման և առաջնորդման օջախներ դարձան նորաստեղծ կազմակերպությունները:

Այլախոհական կազմակերպությունները հիմնականում արտացոլում էին հայ հայրենասիրական շրջանակներում առկա տրամադրությունները և գաղափարները: Նրանք ունեին տարբեր նպատակներ, ինչպիսիք էին հայկական հողերի վերամիավորումը, Հայոց ցեղասպանության մասին բարձրաձայնումը, մարդու իրավունքների պաշտպանությունը և Հայաստանի անկախության համար պայքարը: Ժամանակի ընթացքում հայկական այլախոհության հիմքում առաջնային և առանցքային դեր ստացավ անկախության համար պայքարը, որը, սկսվելով 1960-ականների սկզբից, շարունակվեց մինչև ԽՍՀՄ-ի փլուզումը՝ Հայաստանի անկախության հռչակումը:

Խորհրդային Հայաստանում առաջին այլախոհական կազմակերպությունները ձևավորվեցին 1960-ականների սկզբին և շարունակվեցին մինչև 1970-ականների վերջը: Այդ կազմակերպությունների մասին քննարկումները, ըստ էության, կարող ենք բաժանել երկու մասի՝ մինչև 1966 թվականին Ազգային միացյալ կուսակցության հիմնումը (ԱՄԿ) և դրանից հետո: ԱՄԿ-ն փոխեց հայկական այլախոհության տրամաբանությունը, սահմանեց նոր չափանիշներ՝ առաջին պլան բերելով Հայաստանի անկախության համար պայքարը:

¹ Տե՛ս Հարությունյան 2023, 43-53:

«Այլախոհական առաջին կազմակերպությունների առաջացումը և գաղափարական զարգացման դինամիկան Խորհրդային Հայաստանում 1960-ականների սկզբին» հոդվածում անդրադարձել ենք Խորհրդային Հայաստանում առաջացած առաջին կազմակերպություններին և նրանց գործունեությանը: 1960-ական թթ. սկզբից մինչև 1967 թվականը Խորհրդային Հայաստանում հիմնադրվել և իրենց գործունեությունն են ծավալել «Հայ երիտասարդական միություն» (1962-63 թթ.), «Հայաստանի վերամիավորման շարժում» (1966-67 թթ.), «Հայ հայրենասերների միություն» ընդհատակյա կազմակերպությունները (1967-68 թթ.), «Ազգային Միացյալ կուսակցությունը» և կից գործող «Շանթ» խումբը (1966-1987 թթ.):

Սույն հոդվածում քննարկելու ենք Խորհրդային Հայաստանում այլախոհական շարժումների ուժգնացման երկրորդ փուլը և այլախոհական նոր կազմակերպությունների առաջացումը 1968-78 թվականներին:

1968-78 թթ. ստեղծված այլախոհական կազմակերպությունները Խորհրդային Հայաստանում

1968 թ. սկզբին Խորհրդային Հայաստանում իր գործունեությունն է սկսում ծավալել «Հանուն հայրենիքի» ընդհատակյա կազմակերպությունը: «Հանուն հայրենիքի» խմբի ղեկավար է ընտրվել Հովիկ Վասիլյանը: Այս կազմակերպության հիմնական նպատակներն էին Հայոց ցեղասպանության ճանաչում, կորսված հայկական տարածքների՝ Ղարաբաղի և Նախիջևանի մասին բարձրաձայնում, հայոց լեզվի պահպանմանն ուղղված քայլեր²: Ուսումնասիրելով «Հանուն հայրենիքի» խմբի ծավալած գործունեությունը՝ կարելի է ընդգծել, որ թեև այն չուներ անկախությանը միտված պայքարի հստակ ուղի, սակայն խմբի անդամները խիստ քննադատության էին ենթարկում Խորհրդային կարգերը՝ դատապարտելով ռուս-թուրքական հարաբերությունները, համարելով, որ հայ ժողովուրդը զոհ է գնում այդ հարաբերություններին: «Հանուն հայրենիքի» խումբը հրապարակում է համանուն ամսագիրը՝ բաղկացած 38 էջից: Ամսագրում ընդգրկված էին հետևյալ գլխագրերով հոդվածներ. «Որպես նախաբան», «Բաց նամակ Քոչինյաններին», «Դատական կատակերգություն», «Երկու խոսք Ղարաբաղի և Նախիջևանի մասին», «Ռուսաստանի արտաքին գործերի կոմիսար պարոն Չիչերինին», «Հեղափոխության աղբյուրները»³:

1968 թ. մարտ-մայիս ամիսներին «Հանուն հայրենիքի» խմբի որոշ անդամներ՝ Գևորգ Հեքիմյանը, Աղասի Անտոնյանը, Ասատուր Բաբայանը, Սարգիս Թորոսյանը, Հովիկ Վասիլյանը, մի քանի հանդիպումներ են ունենում ԱՄԿ հիմնադիրներից Շահեն Հարությունյանի և Հայկազ Խաչատրյա-

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 20, գ. 6, թ. 3-8:

³ ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 20, գ. 6, թ. 18-37:

նի հետ համատեղ գործելու նպատակով քննարկումներ անցկացնելու համար: Սակայն «Հանուն հայրենիքի» և ԱՄԿ-ի համատեղ գործունեությունը չի ստացվում գաղափարական որոշ հակասությունների և ԱՄԿ հիմնադիրների ձերբակալության պատճառով⁴:

1968 թ. հուլիսին ձերբակալվում են «Հանուն հայրենիքի» խմբի բոլոր 8 անդամները՝ Հովիկ Վասիլյանը, Գևորգ Հեքիմյանը, Ասատուր Բաբայանը, Աղասի Անտոնյանը, Սարգիս Թորոսյանը, Շիրակ Գյունաշյանը, Լևոն Առուշանյանը և Հայկ Իսկանդարյանը: Նրանք մեղադրվում էին ՀԽՍՀ քրեական օրենսգրքի 65-րդ հոդվածի 1-ին մասով (հակասովետական ագիտացիա և պրոպագանդա) և 67-րդ հոդվածով (առանձնապես վտանգավոր պետական հանցագործությունների կատարմանն ուղղված կազմակերպական գործունեությունը, ինչպես նաև հակասովետական կազմակերպությանը մասնակցելը): Սակայն դատավճիռը կայացվում է 7 մեղադրյալների նկատմամբ, քանի որ նախաքննության փուլում բանտում անհայտ պայմաններում մահանում է Հայկ Իսկանդարյանը⁵:

1969 թ. աշնանը հայ այլախոհական միջավայրում ձևավորվում է նոր կազմակերպություն՝ «**Հայաստանի վերամիավորման միությունը**» (**ՀՎՄ**): Այս կազմակերպությունը նույնպես կրում էր ժամանակաշրջանի ոգուն համապատասխան տարրեր՝ առաջնային տեղ հատկացնելով Հայոց ցեղասպանության մասին բարձրաձայնման կարևորությանը և Հայաստանի կորսված տարածքների՝ Նախիջևանի և Ղարաբաղի՝ Հայաստանին վերամիավորմանը, որն էլ արտացոլվում է նաև կազմակերպության անվան մեջ: Իհարկե, նշենք, որ ՀՎՄ-ի մեջ նկատվում են նաև անկախական գաղափարների որոշ նրբերանգներ, սակայն հիմնական նպատակն էր շարունակում մնալ Նախիջևանի և Ղարաբաղի միացումը Խորհրդային Հայաստանին: Կազմակերպության ղեկավար էր ընտրվել Սուրեն Մելիքյանը, որը նախապես կազմել էր ՀՎՄ-ի ծրագիրը և կանոնադրությունը: Սակայն հիվանդության պատճառով տեղափոխվելով Շամշադինի շրջանի Բերդ ավան՝ կազմակերպության փաստացի ղեկավարումն ստանձնում է Վալտեր Մելիքյանը, որը մշակում է ՀՎՄ-ի ծրագիրն ու կանոնադրությունը: Կազմակերպության անդամները ձեռնարկել են փակ հանդիպումներ, որտեղ հիմնականում քննարկվել են Ղարաբաղի և Նախիջևանի պատմական զարգացման ու խնդիրների, ինչպես նաև Հայաստանին միավորվելու վերաբերյալ հարցեր: ՀՎՄ-ի անդամները մասնակցել են ազգային գաղափարներ պարունակող թոռուցիկների, ձեռագրերի տարածմանը, ինչպես նաև քայլեր են կատարել այլախոհական շարժման մեջ ներգրավելու ազգային ոգի ունեցող նոր մարդկանց: 1970 թ. աշնանը ձևավորվել է ՀՎՄ-ի կենտրոնական

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 20, գ. 6, թ. 7:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 20, գ. 6, թ. 8:

խորհուրդը, որի անդամները պատասխանատվություն ստանձնեցին գործելու տարբեր ուղղություններով: Ըստ կենտրոնական խորհրդի որոշման՝ Վալտեր Մելիքյանը դարձել է ՀՎՄ-ի կազմակերպչական հարցերի ղեկավար, Յուրիկ Բուդաղյանը՝ քաղաքական աշխատանքի ղեկավար, Սերոբ Սարգսյանը՝ տնտեսական և ֆինանսական հարցերի ղեկավար⁶:

1971 թ. փետրվարին ձերբակալվում են Վալտեր Մելիքյանը, Յուրիկ Բուդաղյանը, Սերոբ Սարգսյանը, Արամայիս Խաչատրյանը, իսկ մայիսին՝ Սուրեն Մելիքյանը: Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ այս կազմակերպության անդամներին խորհրդային իշխանությունը այլախոհական գործունեության համար դատապարտում է 2 դատավճռով: Թեև սկզբնապես մեղադրանք է առաջադրված եղել ՀԽՍՀ քրեական օրենսգրքի 65-րդ հոդվածի 1-ին մասով (հակասովետական ագիտացիա և պրոպագանդա) և 67-րդ հոդվածով (առանձնապես վտանգավոր պետական հանցագործությունների կատարմանն ուղղված կազմակերպական գործունեությունը, ինչպես նաև հակասովետական կազմակերպությանը մասնակցելը), սակայն 1971 թ. հոկտեմբերի 18-ի դատավճռով խմբի անդամները դատապարտվում են ՀԽՍՀ քրեական օրենսգրքի 206¹-րդ հոդվածով (սովետական պետական կամ հասարակական կարգը արատավորող ակնհայտ կեղծ հերյուրանքներ տարածելը)⁷: Մեկ տարի անց տեղի է ունենում արդեն իսկ դատապարտված անձանց նույն գործով երկրորդ դատավարությունը, որի ժամանակ ՀՎՄ-ի անդամներ Վալտեր Մելիքյանը, Յուրիկ Բուդաղյանը, Սերոբ Սարգսյանը, Սուրեն Մելիքյանը դատապարտվում են ՀԽՍՀ քրեական օրենսգրքի 65-րդ հոդվածի 1-ին մասով (հակասովետական ագիտացիա և պրոպագանդա) և 67-րդ հոդվածով (առանձնապես վտանգավոր պետական հանցագործությունների կատարմանն ուղղված կազմակերպական գործունեությունը, ինչպես նաև հակասովետական կազմակերպությանը մասնակցելը): Առաջին դատավճռով դատապարտված Արամայիս Խաչատրյանը երկրորդ դատավճռում հանդես է գալիս որպես վկա⁸:

1975 թ. օգոստոսի 1-ին Ֆինլանդիայում ստորագրվում է «Հելսինկյան եզրափակիչ ակտը»՝ երկրների միջև անվտանգության և համագործակցության առանցքային դիվանագիտական փաստաթղթերից մեկը: Այն կարևորագույն ընդգծումներ է անում մարդու իրավունքների պաշտպանության, խոսքի, մտքի, կրոնի, հավատքի ազատությունների վերաբերյալ⁹: Ի թիվս տասնյակ այլ պետությունների՝ այս կոնֆերանսին մասնակցում էր նաև Խորհրդային Միությունը, որը նույնպես ստորագրում է եզրափակիչ ակտը:

⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 20, գ. 8, թ. 3-7:

⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 20, գ. 8, թ. 2-12:

⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 20, գ. 8, թ. 22-34:

⁹ Conference on Security and Co-Operation in Europe Final Act 1975, 6:

Խորհրդային Միության՝ Շելսինկյան համաձայնագրին միանալուց հետո երկրի ներսում կրկին ակտիվանում են այլախոհական տրամադրություններ՝ նոր թափ հաղորդելով այլախոհական շարժումներին: Հիմնվելով ԽՍՀՄ-ի ստորագրած համաձայնագրի բովանդակության վրա՝ մարդու իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության համատեքստում, 1976-77 թթ. Խորհրդային Ուկրաինայում, Լիտվայում, Վրաստանում և Հայաստանում հիմնադրվում են Շելսինկյան խմբեր¹⁰:

1976 թ. ԱՄԿ հիմնադիրներից Շահեն Հարությունյանի նախաձեռնությամբ կազմակերպվում, իսկ 1977 թ. ապրիլին Մոսկվայում հայտարարվում է **Հայաստանի հելսինկյան խմբի մասին**¹¹: Խմբի անդամներն էին Շահեն Հարությունյանը, Ռոբերտ Նազարյանը, Էդուարդ Հարությունյանը: 1977 թ. հունվարի 8-ին Մոսկվայի մետրոյի կայարաններից մեկում կատարված պայթյունից հետո խիստ սրվում է իրավիճակը այլախոհների շուրջ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին ձերբակալվում, այնուհետև մահապատժի են ենթարկվում ԱՄԿ հիմնադիրներից Ստեփան Զատիկյանը և իր երկու ընկերները՝ Հակոբ Ստեփանյանը և Զավեն Բաղդասարյանը¹²: Շահեն Հարությունյանը, զանգահարելով Մոսկվայում գործող արտասահմանյան թղթակիցներին, հայտնում է տեղի ունեցող ձերբակալությունների մասին: Արտասահմանյան լրատվամիջոցները արագորեն տարածում են նյութը՝ հղում անելով Հայաստանի հելսինկյան խմբին և Շահեն Հարությունյանին: Այս հայտարարության տարածումից մի քանի օր անց Շահեն Հարությունյանին ձերբակալում են և շինծու մեղադրանք ներկայացնում ՀԽՍՀ քրեական օրենսգրքի 222-րդ հոդվածով (խուլիգանություն)¹³:

1977 թ. դեկտեմբերին ձերբակալվում է Հայաստանի հելսինկյան խմբի մյուս անդամը՝ Ռոբերտ Նազարյանը: 1976-77 թթ. ընթացքում Ռ. Նազարյանը կազմակերպել է դրամահավաքներ՝ ի նպաստ հայ քաղբանտարկյալների և նրանց ընտանիքների, փաստական տվյալներ հավաքել Խորհրդային Հայաստանում մարդու իրավունքների ոտնահարումների մասին, տարածել հակախորհրդային գրականություն: Այս գործունեության համար նա մեղադրվում և դատապարտվում է ՀԽՍՀ քրեական օրենսգրքի 65-րդ հոդվածի 1-ին մասով (հակասովետական ագիտացիա և պրոպագանդա)¹⁴:

Շելսինկյան խմբի անդամներ Շահեն Հարությունյանի և Ռոբերտ Նազարյանի կալանավորումից հետո խմբի գործունեության կազմակերպումն ստանձնում է Էդուարդ Հարությունյանը: Նա իր հոդվածներում Խորհրդային Միության քաղաքացիներին համարել է իրավագուրկ, «խոսքի իրավունքից»

¹⁰ Տե՛ս Алексеева 2012, 272:

¹¹ Տե՛ս Հարությունյան 2014, 285:

¹² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 126, գ. 20, թ. 4:

¹³ Տե՛ս Հարությունյան 2014, 286:

¹⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 20, գ. 19, թ. 9-10:

զրկված, իսկ փոքր ազգերին՝ հալածված և ճնշված: Տպագրել է «ՍՍՀՄ ժողովուրդներին», «Երկրագնդի կանանց», «Բելգրադյան կոնֆերանսի մասնակից պետություններին» ուղղված և այլ հոդվածներ, որտեղ մանրամասնել է ԽՍՀՄ-ում մարդու իրավունքների խախտումները, քննադատել պետության վարած արտաքին և ներքին քաղաքականությունը¹⁵:

1979 թ. հուլիսին կալանավորվում է Էդուարդ Հարությունյանը, այնուհետև մեղադրվում և դատապարտվում ՀԽՍՀ քրեական օրենսգրքի 206¹-րդ հոդվածով (սովետական պետական կամ հասարակական կարգը արատավորող ակնհայտ կեղծ հերյուրանքներ տարածելը)¹⁶:

1982 թ. նոյեմբերին տեղի են ունենում Հելսինկյան խմբի հետ առնչություն ունեցող բոլոր մարդկանց ձերբակալությունները, որից հետո դադարում է Հայաստանի հելսինկյան խմբի գործունեությունը: Կալանավորվում և դատապարտվում են Ռաֆայել Օհանյանը, Սիրվարդ Ավագյանը¹⁷, Էդմոնդ Ավետյանը¹⁸, Գեորգի Խոմիզուրին, Ռաֆայել Պապայանը¹⁹ և բանտից ազատված Էդուարդ Հարությունյանը:

Խորհրդային Հայաստանում 1978 թ. հիմնվում է հակախորհրդային կազմակերպություն, որը, ըստ էության, վերջին կանոնակարգված այլախոհական կառույցն էր Խորհրդային Հայաստանում: ԱՄԿ հիմնադիրներից Շահեն Հարությունյանի եղբայրը՝ ԱՄԿ անդամ Մարգարետ Հարությունյանը, 1978-ին հիմնում է «**Հայ երիտասարդների միություն**» հակախորհրդային կազմակերպությունը (այսուհետև՝ ՀԵՄ): ՀԵՄ-ը հանդիսանում էր ԱՄԿ կառույց: Կազմակերպությունն ունեցել է ծրագիր, կանոնադրություն, երդման տեքստ, անդամավճարի կարգ: Այն կրում էր խիստ ընդգծված հակախորհրդային հայացքներ, որի հիմնական նպատակը անկախ Հայաստան ստեղծելն էր: Այս կազմակերպության ծրագրում կոմունիստական կուսակցությունը համարվել է օրենքից դուրս: ՀԵՄ անդամները պատրաստել են ազգային ոգով՝ անկախությանը նվիրված հոդվածներ և բանաստեղծություններ՝ նպատակ ունենալով հայ ժողովրդի շրջանում արթնացնել հայրենասիրական տրամադրություններ, ներգրավել կազմակերպության մեջ և ավելի բուռն պայքար մղել Հայաստանի անկախության համար²⁰:

1980 թ. մայիս-հունիս ամիսներին կալանավորվում են ՀԵՄ անդամներ Մարգարետ Հարությունյանը, Վարդան Հարությունյանը, Հովհաննես Աղաբաբյանը, Իշխան Մկրտչյանը և Սամվել Եղիազարյանը: Նրանք մեղադրվում և դատապարտվում են ՀԽՍՀ քրեական օրենսգրքի 65-րդ հոդվածի

¹⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 20, գ. 20, թ. 2-8:

¹⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 20, գ. 20, թ. 9:

¹⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 20, գ. 26, թ. 16-17:

¹⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 20, գ. 28, թ. 6:

¹⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 20, գ. 27, թ. 12:

²⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 20, գ. 23, թ. 3-15:

1-ին մասով (հակասովետական ազիտացիա և պրոպագանդա) և 67-րդ հոդվածով (առանձնապես վտանգավոր պետական հանցագործությունների կատարմանն ուղղված կազմակերպական գործունեությունը, ինչպես նաև հակասովետական կազմակերպությանը մասնակցելը):

ՀԵՄ անդամների անկախության պայքարի նվիրվածությունն արտահայտվում է նաև նրանց կալանավորման շրջանում: Ըստ մեղադրական եզրակացության՝ «Մարզպետ Հարությունյանը, շարունակելով մնալ հակասովետական դիրքերում, կալանավայրի քննչական մեկուսարանում 1980 թ. նոյեմբերին պատրաստել և տարածելու նպատակով պահել է հակասովետական, ազգայնական բովանդակությամբ հոդված, որը սկսվում է «երբ բոլշևիկները գլուխ բարձրացրին» բառերով. հեղինակը գրում է այն մասին, որ բոլշևիկները վաճառել են հայ ժողովրդի շահերը, Խորհրդային Միությունը բռնապետություն է, որտեղ չկան ազատություններ, և «իրականացվում են հետապնդումներ հայ ժողովրդի նկատմամբ»: Սամվել Եղիազարյանը, ըստ մեղադրական եզրակացության, նույնպես ունենալով հակախորհրդային հայացքներ, քննչական մեկուսարանում պատրաստել և տարածելու նպատակով պահել է ազգայնական, հակախորհրդային բնույթի հոդվածներ²¹:

ՀԵՄ-ի խիստ հակախորհրդային կեցվածքը և Հայաստանի անկախության պայքարի անմնացորդ նվիրվածությունը խստագույնս պատժվում են խորհրդային իշխանությունների կողմից: Ռուս նշանավոր ակադեմիկոս, այլախոհ, իրավապաշտպան Յուրի Օռլովը, որը ՀԵՄ հիմնադիր-ղեկավար Մարզպետ Հարությունյանի հետ նույն կալանավայրում էր, նրան համարելով իր լավագույն ընկերը, «Dangerous Thoughts: Memoirs of a Russian Life»²² գրքում մանրամասն ներկայացրել է Մ. Հարությունյանի դժվարին բանտային տարիները:

Հակախորհրդային անկախական գաղափարներին հավատարիմ մնալու տեսանկյունից կարևոր է ընդգծել ՀԵՄ ամենաերիտասարդ անդամի՝ Վարդան Հարությունյանի նամակը աքսորավայրից, որը հրապարակվել է 1987 թվականին: Աքսորավայրից գրված նամակում՝ «Ինչո՞ւ ես ներում չեմ գրում», Վ. Հարությունյանը բացատրում է, թե ինչպես է ձեռք բերել հակախորհրդային գաղափարներ և ինչու է պայքարում անկախ Հայաստանի համար և ինչու ներման խնդրանքով չի դիմում Խորհրդային իշխանություններին: Նամակը անկախության պայքարի համար բանտարկված Վարդան Հարությունյանի ըմբոստության հերթական դրսևորումն էր²³:

Վարդան Հարությունյանն իր հուշերն ամփոփող «Քաղբանտարկյալի պատմություն» գրքում մանրամասն ներկայացրել է ՀԵՄ անդամների՝ կալանավայրում անցկացրած տարիները, որոնք եղել են փորձություններով և

²¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 20, գ. 23, թ. 3-15:

²² Տե՛ս Orlov 1991, 240-262:

²³ Տե՛ս Гласность 1987, 119-120:

դժվարություններով լի: Մի կողմից՝ ծանոթանալով բանտային կյանքին և հալածանքներին, մյուս կողմից՝ տեսնում ենք ՀԵՄ անդամների անզիջում նվիրվածությունը Հայաստանի անկախության պայքարին: Գրքում հիշվում է, որ բանտում որոշել են նշել Առաջին հանրապետության հռչակման օրը՝ մայիսի 28-ը, որի ընթացքում վերահաստատել են պայքարի ճիշտ ճանապարհի ընտրելու մասին իրենց որոշումը, խոսել Հայաստանի անկախության անհրաժեշտության մասին²⁴:

Խորհրդային Հայաստանում այլախոհական խմբերի, կազմակերպությունների, շարժումների մասին որոշ տվյալներ կարող ենք վերցնել ՀԽՍՀ ՊԱԿ նախագահ Մարիուս Յուզբաշյանի՝ 1979 թվականին Կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին ուղղված տեղեկանք-գրությունից, որտեղ նա, ներկայացնելով Խորհրդային Հայաստանում տիրող իրավիճակը, նշում է, որ «վերջին 12 տարում Հայաստանի ՊԱԿ-ը բացահայտել և լիկվիդացրել է 20-ից ավելի անլեգալ հակասովետական ազգայնական խմբեր: Հակասովետական շարժումների մեջ ներգրավված է եղել մոտ 1400 մարդ»²⁵: Այս տեղեկանք-գրության մեջ ներկայացվում են մինչև 1979 թվականը կատարված իրադարձությունները, բացահայտված խմբերը, կազմակերպությունները և այլախոհական շարժման մասնակիցների քանակը: Այդ խմբերի և կազմակերպությունների մասին հիշատակումը գուցե և ամբողջական է, քանի որ Խորհրդային Հայաստանում վերջին այլախոհական, հակախորհրդային կազմակերպությունը ձևավորվել է 1978 թվականին, սակայն ինչ վերաբերում է այլախոհական շարժումների մասնակիցներին, պետք է ընդգծել, որ այլախոհությունը տարբեր դրսևորումներով շարունակվեց մինչև ԽՍՀՄ-ի փլուզումը՝ ընդգրկելով նոր մարդկանց:

Եզրակացություններ

Խորհրդային Հայաստանում 1968-78 թթ. շարունակվեցին ձևավորվել այլախոհական կանոնակարգված կազմակերպություններ՝ ներկայացնելով այլախոհական շարժումների հիմնական դրսևորումները: 1966 թ. հիմնադրված Ազգային Միացյալ կուսակցությունը համախմբում է մինչ այդ եղած անկախության պայքարի մասին քննարկումներն ու մտքերը՝ կազմակերպված բնույթ հաղորդելով Հայաստանի անկախության վերականգնման համար պայքարին: ԱՄԿ-ի ստեղծումը, ընդհանուր առմամբ, փոխեց հայկական այլախոհական տրամադրությունները՝ իր ազդեցությունը թողնելով դրանից հետո ստեղծված կազմակերպությունների կամ այլ այլախոհական դրսևորումների վրա: Թեև 1968-78 թթ. ստեղծված որոշ կազմակերպությունների ծրագրերում և նպատակներում շարունակում էր առաջնային մնալ ազգային

²⁴ Տե՛ս Հարությունյան 2022, 84-85:

²⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 126, գ. 20, թ. 18:

որոշ հարցերի բարձրաձայնումը, ինչպիսիք էին հողային պահանջատիրությունը, Հայոց ցեղասպանության մասին բարձրաձայնումը, հայոց լեզվի պաշտպանությունը, այնուամենայնիվ, անկախության մասին պատկերացումները և մտքերը հետզհետե ավելի խոր արմատներ էին գցում հայկական հայրենասիրական-այլախոհական միջավայրում:

1968-78 թթ. ստեղծված կազմակերպություններն ամբողջացնում էին հայկական այլախոհության գաղափարական ուղղությունները: Խորհրդային Հայաստանում գործում էին ընդհատակյա կազմակերպություններ, որոնք պայքարում էին Նախիջևանի և Ղարաբաղի՝ մայր հայրենիքին վերամիավորման, Հայոց ցեղասպանության բարձրաձայնման և հիշատակման, հայոց լեզվի մաքրության և մարդու իրավունքների պաշտպանության և գլխավոր առանցքում՝ Հայաստանի անկախության վերականգնման համար: Այս կազմակերպություններն իրենց փոքրիկ ազդեցությունն ունեցան ԽՍՀՄ-ի փլուզման գործընթացում: Այլախոհական գաղափարներն ու դրսևորումներն ամբողջացնում էին հայկական այլախոհությունը, որն էլ իր հերթին մի մասն էր ԽՍՀՄ ամբողջ տարածքում ընթացող այլախոհական շարժումների:

Այլախոհական կազմակերպությունների գոյությունը հայ ժողովրդի մեջ կենսունակ պահեց Հայաստանի անկախության վերականգնման, կորսված հայկական հողերի՝ մայր հայրենիքին վերամիավորելու, Հայոց ցեղասպանության մասին հիշատակելու, հայոց լեզուն մաքուր պահելու և պաշտպանելու կարևորության զգացումը:

Օգտագործված գրականություն

- Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 1, ց. 126, գ. 20, ֆ. 1191, ց. 20, գ. 8, գ. 6, գ. 19, գ. 20, գ. 23, գ. 26, գ. 27, գ. 28:
- Հարությունյան Շ. 2023, Այլախոհական շարժման առաջացման նախադրյալները Խորհրդային Հայաստանում 1950-60-ական թթ., Գիտական Արցախ, N 4 (19), Երևան, էջ 43-53:
- Հարությունյան Վ. 2014, Այլախոհությունը Խորհրդային Հայաստանում, Երևան, «Վան Արյան», 424 էջ:
- Հարությունյան Վ. 2022, Քաղաքացիական պատմություն, Երևան, Հայկական ուսումնասիրությունների Անի հիմնադրամ հրատ., 287 էջ:
- Алексеева Л. 2012, История инакомыслия в СССР: новейший период, Москва, Моск.-Хельсинк. группа, 382 с.
- Гласность 1987, Сборник докладов, вып. II, Москва, изд. не указ., с. 119-120.
- Conference on Security and Co-Operation in Europe Final Act 1975, Helsinki, without publication place.
- Orlov Y. 1991, Dangerous Thoughts: Memoirs of a Russian Life, William Morrow & Co, 348 p.

ВТОРОЙ ЭТАП УСИЛЕНИЯ СОВЕТСКО-АРМЯНСКИХ ДИССИДЕНТСКИХ ДВИЖЕНИЙ (1968-1978 ГГ.)

Шаген Арутюнян

Резюме

Деятельность первых диссидентских групп на втором этапе развития диссидентского движения в Советской Армении охватывает период с 1968 по 1978 гг. Они боролись за национальные интересы и распространение информации о Геноциде армян. Первостепенное значение имела борьба за восстановление независимости Армении. Примечательно, что в этот период широкое распространение получило правозащитное движение, в котором активно участвовала и Советская Армения. Организации, созданные в 1968-78 гг., олицетворяли идеологическую направленность армянского инакомыслия. Деятельность этих организаций лишь в малой степени оказала влияние на процесс распада СССР. Армянское диссидентское движение являлось составной частью диссидентского движения на территории СССР.

Ключевые слова – инакомыслие, независимость Армении, Геноцид армян, «Группа За Родину», «Союз воссоединения Армении», «Хельсинкская группа Армении», «Союз армянской молодежи».

THE SECOND ROUND OF THE SOVIET ARMENIAN DISSIDENT MOVEMENTS' STRENGTHENING (1968-1978)

Shahen Harutyunyan

Abstract

The activities of the first dissident groups during the second stage of the dissident movement's development in Soviet Armenia cover the period from 1968 to 1978. The dissidents fought for national interests and the dissemination of information about the Armenian Genocide. The primary significance was the struggle for the restoration of Armenia's independence. It is noteworthy that during this period, the human rights movement gained wide popularity, in which Soviet Armenia actively participated. The organizations created in the years 1968-1978 complemented the ideological directions of Armenian dissent. Dissident organizations mainly reflected the moods and ideas existing in Armenian patriotic circles. These organizations had little influence on the process of the USSR's collapse. Dissident ideas and manifestations complemented Armenian dissent, which, in turn, was part of dissident movements taking place throughout the USSR.

Key words – Dissent, Independence of Armenia, Armenian Genocide, "For the Homeland Group", "Union for the Reunification of Armenia", "Helsinki Group of Armenia", "Union of Armenian Youth".